

**Երիտթուրքերի դատավարության նշանակությունը Հայոց ցեղասպանության
հետևանքների վերացման համատեքստում**

Արմեն Մարուքյան

Երիտթուրքերի դատավարությունը իրենից հետաքրքրություն է ներկայացնում այնքանով, որքանով տվյալ դատավարության մեղադրական եզրակացության և դատավճիռների մեջ նրանց նկատմամբ պարունակվում են Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության նկատմամբ իրականացրած զանգվածային կոտորածների այնպիսի մեղադրանքներ, որոնք 1948թ. ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի» կոնվենցիայի համաձայն միանշանակ որակվում են որպես ցեղասպանություն: Այս հարցը իրենից ներկայացնում է ոչ միայն պատմական, այլև իրավական ու քաղաքական նշանակություն: Այն հանգամանքը, որ երիտթուրքերի հանցագործությունները քննարկվել են հենց թուրքական դատարանում, որը նրանց մեղավոր է ճանաչել նաև հայ բնակչության զանգվածային սպանության մեջ, խոսում է այն մասին, որ տվյալ հանցագործությունը ժամանակին դատապարտել է ինքը՝ Թուրքիան, ճիշտ է, դա չորակելով իբրև ցեղասպանություն: Ավելին, այժմ Թուրքիան լիովին անտեսում է 1919-1920թթ. հենց թուրքական դատարաններում հայերի տեղահանությունների և կոտորածների մեղադրանքով կատարված դատավարությունների արդյունքները, երբ պատմության մեջ առաջին անգամ սեփական պետության բնակչության մի մասին ազգային հատկանիշի հիման վրա զանգվածաբար ոչնչացնելու համար կառավարության անդամները տեղական դատարաններում ներպետական օրենսդրության հիման վրա ենթարկվեցին պատասխանատվության¹:

Այնուամենայնիվ ինչ՞ուր թուրքական պետությունը գնաց նախկին թուրքական կառավարության անդամների պատասխանատվության կանչելու քայլին, նրանց մեղավոր ճանաչելով բոլոր ներկայացված հանցագործություններում: Ինչ՞ուր նա, խոչընդոտելով այդ հանցագործներին միջազգային տրիբունալին հանձնելու գործընթացը, կամավոր գնաց նրանց դատապարտելու քայլին սեփական ռազմական տրիբունալում:

Ղատական քննությունը սկսվեց 1919թ. ապրիլի 28-ին և դատարանի կարգավիճակի մի շարք փոփոխություններից հետո ավարտվեց 1919թ. հուլիսի 5-ին, երբ կայացվեցին հիմնական և մյուս վճիռները²: Հետպատերազմյան Թուրքիայում տիրող տրամադրություններից պարզ երևում էր, որ իրականում ոչ ոք չէր ցանկանում մահապատժի ենթարկել երիտթուրք պարագլուխներին:

1919թ. երիտթուրքերի դատավարությունը նախաձեռնելիս մեծ վեզիր Ղամադ Ֆերիդ փաշան փաստորեն նպատակ ուներ ռազմական հանցագործությունների մեղքը բարդել բացառապես «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության վրա, փորձելով այդպիսով

¹ Барсегов Ю. Г. Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида (о концепции члена “комиссии примирения” Гюндюз Актана), М., 2002, с. 37.

² Ладриян В. Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, “Геноцид – преступление против человечества. Материалы 1-ого Московского Международного Симпозиума”, М., 1997, с. 42.

կազմակերպության անդամներ: Դատարանը նաև նշեց, որ պաշտպանական կողմի տվյալ փաստարկը կապ չունի մեղադրական եզրակացության հետ, ինչը և հանդիսանում է դատարանի հիմնական խնդիրը, այն է՝ «սպանությունների և անձնական անօրինական հարստացման» քննությունը¹²: Այսպիսով, մեղադրական եզրակացությունն ի սկզբանե կազմվել էր մեղադրյալների գուտ անձնական կամ երիտթուրքական կուսակցության մեղքը հիմնավորելու, այլ ոչ թե նրանց իբրև բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների կատարած հանցագործությունների սկզբունքով, ինչը միանշանակ հանգեցնելու էր նաև թուրքական պետության անցանկալի պատասխանատվությանը, որից և ջանասիրաբար խուսափում էր թուրքական ռազմական տրիբունալը: Դրա հիման վրա էլ թուրքական դատարանը մերժեց «պետության գործողության վրա» հղման իրավաչափությունը, նշելով, որ կոտորածը, եթե նույնիսկ այն դիտարկել որպես տեղահանությանը բնորոշ երևույթ, իրենից ներկայացնում է սպանություն և, հետևաբար, այն առանձին և ինքնուրույն գործողություն է: Դատարանը նշեց, որ հղումը պետության գործողության վրա կարող է քննարկվել միայն այն պայմանով, եթե լինեին ապացույցներ այն բանի, որ կոտորածը ոչ թե կանխամտածված է, այլ ընդամենը պաշտոնական պարտականությունների կատարման անխուսափելի արդյունք¹³: Դատարանը, ղեկավարվելով սուլթանական կառավարության ընդհանուր քաղաքական գծով, եզրակացնում է, որ եղած ապացույցները հաստատում են, որ կոտորածը այն քաղաքականության ու կայացրած որոշումների մի մասն էր, որն իրագործվել է մեղադրյալների, իբրև գաղտնի, դավադիր կազմակերպության անդամների կողմից, այլ ոչ թե նախարարի և ողջ կառավարության պաշտոնական պարտականությունների շրջանակներում¹⁴:

Պետք է նշել, որ այս հիմնավորումները չեն դիմանում ոչ մի քննադատության, քանզի ակնհայտ էր, որ այդ գաղտնի կազմակերպության անդամները կառավարության նույն նախարարներն էին, և տվյալ գաղտնի կազմակերպությունը փաստորեն սերտաձել էր իշխանության մեջ, ըստ էության դառնալով Օսմանյան կայսրության իրական իշխանություն: Պարզապես անհնար է դրանք տարանջատել իրարից, այլ պետք է փաստել այս երկուսի նույնականացումը (հդենտիֆիկացիան), ի վերջո երիտթուրքական կառավարության անդամը և ողջ կառավարությունը, անկախ այն բանից, թե ինչ կազմակերպության անդամ էր տվյալ իշխանության միջոցով ներկայացնում էր թուրքական պետությունը, ուստի և նրա կատարած ցանկացած գործողություն իրավամբ պետք է գնահատվի իբրև պետական իշխանության ներկայացուցչի գործողություն, որի համար պատասխանատու է ոչ միայն տվյալ անձը, այլև այն իշխանությունը և պետությունը, որին նա ներկայացնում է, տվյալ դեպքում Օսմանյան կայսրությունը: Ուրեմն՝ հնարավոր չէ մեղադրել որևէ հարցում երիտթուրքական կառավարությանը, առանց թուրքական իշխանություններին ու թուրքական պետությանը

¹² Üçüncü İrtişt:

¹³ Барсегов Ю. Г. Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 40.

¹⁴ Üçüncü İrtişt:

մեղադրելու և հակառակը: Եվ եթե անգամ մի պահ ենթադրենք, որ Թուրքիան որպես պետություն չէր ցանկացել, որ կայսրության հայ բնակչության հետ լիներ այն ինչ կատարվեց, ապա թուրքական պետությունը միևնույն է մեղավոր է այն հարցում, որ թույլ է տվել երիտթուրքերի սերտաճումը պետական իշխանության հետ և հետևապես միևնույն է պատասխանատու էր այդ իշխանության կատարած քայլերի համար:

Դատարանը անհիմն կերպով նաև իրարից տարանջատում էր «կանխամտածվածության» և «պաշտոնական պարտականությունների կատարման» եզրույթները, ապրիորի գտնելով որ դրանք չեն կարող մեկտեղվել, ինչի «անխուսափելի արդյունքը» կարող էր լինել հայ բնակչության զանգվածային ոչնչացումը իր պատմական հայրենիքում: Մինչդեռ պատմական փաստերը ուղղակիորեն վկայում են, որ իշխանության գալուց հետո երիտթուրքական կուսակցության հայերին ոչնչացնելու կանխամտածված ծրագրերը, ինչը ընդունեց նաև ռազմական տրիբունալը, վաղուց արդեն վեր էին ածվել Օսմանյան կայսրության երիտթուրքական կառավարության պետական ծրագրի և սկսվել էին կենսագործվել պետական ողջ ռեսուրսների գործադրմամբ: Նշենք նաև որ առանց իշխանության գալու և առանց պետական իշխանության երիտթուրքական կուսակցությունը ի վիճակի չէր լինի իրագործել այդ ծրագիրը, միայն պետական իշխանությունն ու լծակները նրանց ընձեռեցին նման հնարավորությունը: Նման ոչ պատշաճ պարզաբանումներով փորձ էր կատարում պատասխանատվությունը բարդել արդեն իրավաբանորեն գոյություն չունեցող կուսակցության վրա և այն հեռացնել նախկին կառավարությունից և հետևաբար նաև պետությունից:

Այնուհետև դատարանը մասնավոր որոշման մեջ ուշադրություն դարձրեց այն բանի վրա, որ ղեկավարող դերը կատարված հանցագործություններում պատկանում է «Իթթիհադ» կուսակցությանը և «անհատական հանցագործությունները» կատարվել են տվյալ ղեկավարող դերի առկայության պայմաններում¹⁵: Թուրքական ռազմական դատարանը փաստորեն գտնվում էր հակասական վիճակում, մի կողմից այն ջանում էր կատարված զանգվածային հանցագործությունները ներկայացնել և քննել իբրև սովորական անհատական հանցագործություններ, սակայն մյուս կողմից կատարված սպանությունների ու բռնությունների զանգվածային բնույթը այնքան ակնհայտ էր, որ հնարավոր չէր դա դիտարկել բացառապես անհատական հանցագործությունների տեսքով, ուստի դատարանը ստիպված ընդունում էր դրանց կազմակերպվածության հանգամանքը, որը վերագրվում էր բացառապես երիտթուրքական կուսակցությանը: Սակայն անգամ այս ձևակերպմամբ սա չափազանց կարևոր որոշում էր այն իմաստով, որ Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ունեին և գործում էին նաև այլ կուսակցություններ, սակայն նրանցից և ոչ մեկը չէր մեղադրվում զանգվածային հանցագործություններում ղեկավարող դեր ունենալու մեջ այն պարզ պատճառով, որ միայն երիտթուրքական կուսակցությունը տիրապետելով պետական ողջ իշխանությանը և

¹⁵ Дадриян В. Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 41.

օգտագործելով պետական իշխանության ողջ ռեսուրսները, իրականացրեց հայ բնակչության զանգվածային սպանությունը և ունեզրկումը: Սակայն, բնականաբար թուրքական դատարանը չէր ցանկանում կատարել հաջորդ, Թուրքիայի համար վտանգավոր այն եզրահանգումը, որի համձայն երիտթուրքական կուսակցությունը պետք է նույնացվեր թուրքական իշխանության և հետևաբար նաև պետության հետ, դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Դատարանը մերժեց նաև մեղադրյալների այն հայտարարությունը, որ օսմանյան խորհրդարանի Հինգերորդ հանձնաժողովը, որը ստեղծվել էր երիտթուրքերի կատարած հանցագործությունների քննության համար, հանդես է եկել Գերագույն դատարանին այս գործը փոխանցելու օգտին այն հիմնավորմամբ, որ տվյալ պահին խորհրդարանը ցրված է սուլթանի կողմից և հետևաբար խորհրդարանի քվեարկությունը և որոշումը փաստորեն կորցրել է իր ուժը: Դատարանը նշում էր, սուլթանի կողմից հրապարակված հատուկ կայսերական հրամանագիրն ունի դեկրետ-օրենքի ուժ, որը դատարանին տալիս է անհրաժեշտ լիազորություններ և իրավասություն մեղադրյալների մեղքի քննության և նրանց դատապարտման համար¹⁶:

Այսպիսով, դատավարության սկզբնամասում ծագած բանավեճը ռազմական տրիբունալի իրավասության հետ կապված զուտ իրավաբանական չէր, այլ ուներ ավելի խորքային իմաստ: Մեղադրյալների փաստաբանները որդեգրել էին այնպիսի մի մարտավարություն, որ հնարավորինս ձգձգվի դատաքննությունը, որպեսզի հնարավոր լինի ժամանակ շահել: Իսկ երբ դա չհաջողվեց, մեղադրյալների փաստաբանները փորձեցին իրենց պաշտպանյալների «անմեղությունը ապացուցել» կամ զոնե մեղմացնել նրանց մեղքի չափը ծառայողական պարտականությունները կատարելու հանգամանքով: Պաշտպանական կողմը փորձում էր օգտագործել «պետական ակտի» հայեցակարգը, համաձայն որի տեղահանությունը հանդիսանում էր ոչ թե երիտթուրք գործիչների անձնական նախաձեռնությունը, այլ թուրքական պետության պետական անհրաժեշտությունից բխող գործողություն, ինչի մասին վկայում է և սուլթանի կողմից հաստատված տեղահանության մասին օրենքը: Նման մեկնաբանության պարագայում կատարված հանցագործությունների պատասխանատվությունը տեղափոխվելու էր նաև թուրքական պետության վրա: Անշուշտ մեղադրական կողմը չէր կարող թույլ տալ նման բան, քանզի նախապես տրամադրվել էր պատասխանատվությունը բացառապես վերագրել երիտթուրքական կուսակցությանը:

Դատաքննության ընթացքում լուրջ հիմքեր առաջացան այն բանի համար, որ մեղադրող կողմը առաջարկեր ընդարձակել մեղադրանքների դաշտը և ներառել դրանց մեջ «կառավարության տապալման» մեղադրանքը: Մեղադրյալները մեղադրվում էին նաև օսմանյան պետության բոլոր կառավարման կառույցներում իշխանության չորրորդ ճյուղի ստեղծման մեջ¹⁷: Սա ակնհայտ հորինված ձևակերպում է, քանզի «կառավարության տապալում» նշանակում է պետական իշխանության զավթում, ուստի խոսքը պետք է լինի ոչ թե իշխանության ներսում ի դեմս Իթթիհադի կամ «Հատուկ կազմակերպության» իշխանության այսպես կոչված հանցագործ չորրորդ ճյուղի

¹⁶ Üçüncü İrtica:

¹⁷ Дадриян В. Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 42.

բանավոր ու գրավոր հրամաններով ու կարգադրություններով, որոնք ենթակա էին ոչնչացման²²: Սա լավագույն պատասխանն է բոլոր այն թուրք հեղինակներին, որոնք փորձում են կեղծ ու շինծու որակել Թալեաթ փաշայի գաղտնի հեռագրերը: Փաստորեն հենց թուրքական արդարադատությունն էր ընդունում նման գաղտնագրված կարգադրությունների առկայությունը, դրանք համարելով երիտթուրքերի գործելառճը բնութագրող կարևոր հանգամանք:

1919թ. հունիսի 19-ի մեղադրական եզրակացության մեջ մատնանշվում էր նաև, որ շրջանային պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործունեության ընթացքում, կուսակցության կենտկոմի և կառավարության կողմից ստացված բանավոր և գրավոր գաղտնի հրամանների համաձայն, անօրինական ձևով միջամտել են կառավարության գործերին և մասնակցել Թալեաթ փաշայի և նրա գործընկերների կատարած հանցագործություններին²³: Տվյալ դատողությունները խիստ հակասական են, քանզի մի կողմից նշվում է պատասխանատու քարտուղարների կառավարության գործերին անօրինական ձևով միջամտելու մասին, իսկ մյուս կողմից ընդգծվում է, որ նրանք կատարում էին բացի կուսակցականից նաև կառավարության հրահանգները և այդպիսով փաստորեն մասնակցում էին ներքին գործերի նախարար հանդիսացող Թալեաթ փաշայի և նրա գործընկեր-նախարարների հանցագործություններին, որոնք, ըստ մեղադրական եզրակացության, «նպատակ էին դրել շեղել պետությունը իր օրինական ուղուց»²⁴:

Մեղադրական եզրակացության, համենայնդեպս, տվյալ հատվածից պարզորոշ երևում է, որ հանցագործությունները կատարվում էին ամենաբարձր պետական մակարդակով և եթե անգամ դա դիտարկվում է «պետությունը իր օրինական ուղուց շեղելու» տեսանկյունից, ապա միևնույն է տվյալ պետությունը պետք է պատասխանատվություն կրի այդ «շեղումը» թույլ տալու համար, ինչը կարող է հանդիսանալ նրա օրինական ուղու վրա վերադառնալու միակ ճիշտ ճանապարհը:

Բացի բուն դատավճռից թուրքական ռազմական տրիբունալը հատուկ որոշում է կայացրել փախուստի մեջ գտնվող հանցագործների հետ կապված, որում փաստորեն խոստովանվում է, որ երիտթուրքական կուսակցությունը իր ձեռքն էր վերցրել երկրի ողջ իշխանությունը²⁵: Դրա հիման վրա նույնպես կարելի է պնդել, որ երկիրը պատասխանատու է երիտթուրքական կուսակցության կատարած հանցագործությունների համար, որոնց թույլ է տվել իրենց ձեռքը վերցնել ողջ իշխանությունը:

1919թ. հուլիսի 5-ին ռազմական դատարանը հրապարակեց հինգ կետից բաղկացած վճիռ, որոնցից առաջինով մեղադրյալները մեղավոր էին ճանաչվում հայերի զանգվածային կոտորածներ կազմակերպելու մեջ: Դատավճռում նշվում էր, որ երիտթուրքերը պնդում են, թե կոտորածների մասին իբր թե տեղեկացել են դրանց գործադրվելուց հետո, սակայն դատարանը

²² DaíÑ³ÝÝÇëÛ³Ý i. ê"ñÇ 1920Ā. ù.áëiáëÇ 10-Ç Ñ³BiaöĀÛ³Ý â³ÛÛ³Ý³.ÇñĀ " Đ³Ûáo á³Ñ³ÝÇ³iÇñáöĀÛáoÝÁ, չջ 31:

²³ Đ³Û»ñÇ ó»Ö³ëá³ÝáoĀÛáoÝÁ Áëi »ñÇiÁáöñ»ñÇ 1³i³i³ñáöĀÛ³Ý ÷³ëi³ĀÖĀ»ñÇ, չջ 135:

²⁴ ÛáoÛÝ i»Öáoö:

²⁵ Đ³Û»ñÇ ó»Ö³ëá³ÝáoĀÛáoÝÁ Áëi »ñÇiÁáöñ»ñÇ 1³i³i³ñáöĀÛ³Ý ÷³ëi³ĀÖĀ»ñÇ, չջ 113:

նախ նշեց, որ նրանք տեղեկացել են այդ մասին ոչ թե հետո, այլ հենց կոտորածների ընթացքում և մեղադրեց նրանց, որ այդ մասին իրազեկ դառնալուց հետո էլ նրանք ոչ մի միջոց չեն ձեռնարկել այդ կոտորածները կանխելու համար²⁶: Այսպես, շեյխ ուլ-իսլամ Մուսա Քյազիմ էֆենդին, որը որպես կրոնական առաջնորդ կարող էր մեծ ազդեցություն ունենալ այդ վայրագությունները խափանելու հարցում, ոչ մի էական քայլի չդիմեց: Նա թեև փորձեց արդարանալ դատարանում, որ ինքը պատասխանատու չէ կառավարության անդամների գործադրած հանցագործ արարքների համար, որ մեղավոր է ներքին գործերի նախարարությունը, սակայն նա խոստովանեց, որ իսլամը և կուսակցությունը համաձույլ մի ամբողջականություն են և կուսակցության որոշումները ենթակա էին անհապաղ իրականացման, որ կուսակցությունից դուրս գալը նշանակում էր հրաժարվել իսլամի կրոնից²⁷: Հոգևոր առաջնորդի ցուցումները առավել քան բնորոշիչ են, և ճիշտ այնպես, ինչպես ավելի բարձր համարվող իսլամն էր միաձուլվել երիտթուրքական կուսակցության հետ և կազմել մեկ ամբողջականություն, նույնությամբ կատարվել էր նաև կուսակցության և պետական իշխանության հետ:

Բացի հայերի կոտորածներից և նրանց ունեցվածքի կողոպուտից²⁸ դատարանը երիտթուրքերին մեղադրում էր նրանում, որ անցած ժամանակի, այսինքն աշխարհամարտի ընթացքում, նրանց կատարած քաղաքական հանցավոր սխալների հետևանքով կայսրության բազմաթիվ երկրամասեր տարբեր պատրվակներով «ձեռքից գնացին»²⁹: Դատարանը մեղադրում էր երիտթուրքերին նրանում, որ պատերազմ հայտարարելու խնդրում նրանք անհրաժեշտ չեն համարել տվյալ հարցը գոնե քննարկել պատգամավորների մեջլիսում, մինչդեռ վեհապետերն անգամ տարակուսել են նման հարցում անմիջական վճիռ և հրաման արձակել³⁰: Կարծում ենք, որ սա նույնպես շատ խոսուն փաստարկ է, որը կրկին վկայում է պետական ողջ իշխանության երիտթուրքերին պատկանելու մասին, ուստի և պետության պատասխանատվության մասին՝ նրանց կատարած հանցագործությունների համար:

Դատարանը մեղավոր ճանաչեց երիտթուրք պարագլուխներին առաջին աստիճանի զանգվածային սպանությունների մեջ և մահվան վճիռ կայացրեց Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի և դոկտոր Նազըմի նկատմամբ (բոլորին հեռակա կարգով): Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի և դոկտոր Նազըմի նկատմամբ կիրառվել է թուրքական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետը, համաձայն որի «սահմանադրության մեջ ամրագրված կառավարման ձևն ու էությունը, կամ վսեմ սուլթանապետությունում գոյություն ունեցող կարգերի բռնի կերպով փոխելու կամ հեղաշրջելու նախաձեռնության մեջ գտնվող անձնավորությունների գործունեությունը հաստատվելու դեպքում սահմանվում է մահապատիժ»³¹: Ինչպես տեսնում ենք, երիտթուրք պարագլուխներին մահապատիժ են դատապարտել ոչ այնքան հայերի զանգվածային կոտորածներ

²⁶ ÜáoÙÝ ı»ÖáoÙ, չֆ 122:

²⁷ ÜáoÙÝ ı»ÖáoÙ, չֆ 19:

²⁸ ĐáíÑ³ÝÝÇëÙ³Ý ı. ê`ñÇ 1920Ă. ù.áëíáëÇ 10-Ç Ñ³ßíáöĂÙ³Ý â³ÙÙ³Ý³.ÇñĂ " Đ³Ùáo á³Ñ³ÝÇ³ıÇñáoĂÙáoÝÁ, չֆ 33:

²⁹ Đ³Ù»ñÇ ó»Ö³ëá³ÝáoĂÙáoÝÁ Áëı »ñÇıÁáoññ»ñÇ 1³ı³ı³ñáoĂÙ³Ý ÷³ëı³ĂÖĂ»ñÇ, չֆ 119:

³⁰ ÜáoÙÝ ı»ÖáoÙ, չֆ 120:

³¹ Đ³Ù»ñÇ ó»Ö³ëá³ÝáoĂÙáoÝÁ Áëı »ñÇıÁáoññ»ñÇ 1³ı³ı³ñáoĂÙ³Ý ÷³ëı³ĂÖĂ»ñÇ, չֆ 126:

իրադարձություններին և, բացի այդ, ցույց տալ հաղթանակած Անտանտի տերություններին, որ «նոր Թուրքիան» պատժում է պատերազմական հանցագործներին³⁶:

Իրականությանը ամենևին էլ չի համապատասխանում թուրքական այն պնդումը, թե երիտթուրքերի դատավարությունը Թուրքիան կազմակերպեց Անտանտի, կամ Անգլիայի ճնշման տակ, որի զորքերը գտնվում էին Կոստանդնուպոլսում: Բացի այդ, երիտթուրք պարագլուխների դատավարությունը թուրքական պատմագրությունը ներկայացնում է նաև իբրև իտտիհադականների և իտտիլաֆականների միջև գոյություն ունեցող միջկուսակցական ռիսկալույթյան արդյունք³⁷: Բազմաթիվ պատմական փաստերը ի հայտ են բերում թուրքական պատմագրության նաև այս տեսակետի բացարձակապես կեղծ լինելը: Սակայն առավել հրեշավոր է «թուրք հետազոտողների» այն պնդումը, թե իբր՝ նման արտաքին ճնշման ազդեցությամբ, երիտթուրքերի դատավարությունը վեր էր ածվել վերջիններիս նկատմամբ քաղաքական հետապնդման: Իրականում հատուկենտ մարդիկ իրենց կատարած ծանր հանցագործությունների համար հատուցեցին իրենց կյանքով: Իրականությունն այն էր, որ Թուրքիան ձեռնարկեց այդ դատավարությունը բացառապես ելնելով այն բանից, որ խուսափի միջազգային տրիբունալից, որը նախատեսվում էր ստեղծվել Օսմանյան կայսրությունում պատերազմի ընթացքում կատարված զանգվածային հանցագործությունների հետ կապված: Այսպիսով Թուրքիան կանխարգելում էր միջազգային տրիբունալի ստեղծումը, որի ընթացքում կբացահայտվեին ոչ միայն կոնկրետ անձանց, այլև թուրքական պետության մեղավորությունը և պատասխանատվությունը, դրանից բխող միջազգային իրավական հետևանքներով նոր Թուրքիայի համար³⁸: Համաձայնվելով դատել թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաներին թուրքական դատարանում, թուրքերը կարող էին ավելի մեղմ վճիռների հույս ունենալ, սակայն գլխավոր պատճառը կայանում էր նրանում, որ կառավարությունը մտադիր էր այդ կերպ պատասխանատվությունից ազատել թուրքական պետությանը, սահմանափակվելով պատասխանատվությունը միայն կառավարող կուսակցության և կառավարության ներկայացուցիչներով³⁹: Այդուհանդերձ, պետք է նշել, որ թե մեղադրական եզրակացության, և թե թուրքական ռազմական տրիբունալի դատավճռի մեջ նացիստական հանցագործներին դատապարտած Նյուրնբերգյան դատավարության բազում նմանություններ են նկատվում, ինչը խոսում է այս երկու դատավարությունների նույն հանցագործությունը՝ ցեղասպանությունը, դատապարտելու մասին, այն տարբերությամբ միայն, որ եթե երկրորդը միջազգային դատական աստիճան էր և հետևաբար ավելի օբյեկտիվ էր ու հետևողական էր մեղավորներին պատժելու առումով, ապա թուրքական ռազմական տրիբունալը ավելի շատ ցուցադրական էր և ուղղված էր Թուրքիայի հեղինակությունը փրկելուն՝ ոմանց քավության նոխազ դարձնելով և թուրքական պետությունը պատասխանատվությունից հեռացնելով:

³⁶ Յիսիայի Գ. ԹՄԱՅՈՒՄՈՒՄ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԵՑ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱԳՑՆՈՒՄԸ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱԳՑՆՈՒՄԸ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱԳՑՆՈՒՄԸ (1915-1918), ՏՄԱՅՈՒՄՈՒՄ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԵՑ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱԳՑՆՈՒՄԸ, N 5, օր., 2002, շջ 72:

³⁷ ԹՄԱՅՈՒՄՈՒՄ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԵՑ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱԳՑՆՈՒՄԸ, շջ 26:

³⁸ ԹՄԱՅՈՒՄՈՒՄ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԵՑ ԵՎ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱԳՑՆՈՒՄԸ, շջ 33:

³⁹ Барсегов Ю. Г. Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 37.

Փաստորեն, թուրքական նոր կառավարությունը, գիտակցելով երիտթուրքական կառավարության կողմից կատարված հանցագործությունների իրավական ու քաղաքական հետևանքների ողջ ծանրությունը, և, հասկանալով, որ թուրքերի կոլեկտիվ պատասխանատվությունը, որը դրսևորվելու էր թուրքական պետության քաղաքական պատասխանատվությամբ և հանգեցնելու էր նրա զոհի՝ հայ բնակչության նկատմամբ Օսմանյան կայսրության նախկին տարածքներում, ավելի ստույգ՝ Արևմտյան Հայաստանում, թուրքական իշխանության դադարեցմանը, քաղաքականությունն ուղղեց նախկին երիտթուրքական կառավարության գործողություններից օտարվելուն: Դրանից ելնելով, նոր իշխանությունները պատրաստակամություն էին հայտնում ճանաչել նախկին երիտթուրքական կառավարության մեղավորությունը միայն այն տեսքով և այն չափով, որոնք անհրաժեշտ էին տեղի ունեցած հանցագործությունները դատապարտելու պատրանք ստեղծելու, ինչպես նաև թուրքական պետությունը պատասխանատվությունից հեռու, բայց միևնույն ժամանակ այդ հանցագործության՝ հայերի ունեցվածքին ու պատմական հայրենիքին տեր դառնալու համար⁴⁰: Այդ նպատակով նոր թուրքական կառավարությունը, սկսելով դատավարությունները, միևնույն ժամանակ միջոցներ ձեռնարկեց հանցագործության ծավալները փոքրացնելու, նրա բնույթը թաքցնելու մի կողմից և մյուս կողմից, որպեսզի կայացրած դատավճիռները (հատկապես մահվան) ի կատար չածվեն և մնան թղթի վրա: Չնայած այն բանի, որ հաստատված հանցակազմերը լիովին համընկնում էին և ճանաչվում էր մեղադրյալների մեղքը կոնկրետ հանցագործություններում, կայացված դատավճիռները և պատժաչափերը չէին համապատասխանում կատարվածին: Բարձրագույն պատժաչափը՝ մահապատիժը, որպես կանոն, կայացվում էր հեռակա կարգով, քանզի տվյալ հանցագործներն արդեն բացակայում էին երկրից:

Այս դատավարություններին հետաքրքիր գնահատականներ տվեցին հենց իրենք՝ թուրքերը: Յոզղատի գործի դատավարության ավարտից հետո երիտթուրքական կուսակցության տեղի քարտուղարը հայտարարեց, որ կայացրած «վճիռը իրենից ներկայացնում է կառավարության և դատարանի ինքնասպանությունը, քանզի դա թուրք ցեղի դատավճիռն է»⁴¹: Անկարայում ստեղծված քեմալական կառավարության վարչապետը նույնպես տալիս էր այն գնահատականը, որ վճիռն իրենից ներկայացնում է «սեփական կառավարության մեղքի ճանաչումն ու հավաստումը»⁴²: Փաստորեն անգամ այս մեղմ վճիռները նրանք գնահատում էին իբրև չափազանց խիստ երիտթուրքերի համար և չնայած այն բանի, որ երիտթուրքերի հայերի ցեղասպանության հետ կապված շատ գործերի քննությունը արդեն ավարտված էր և դրանք սպասում էին նոր դատավարությունների սկսվելուն, քեմալական իշխանությունները նախաձեռնեցին լրիվ հակառակ մի գործընթաց: 1921թ. հունվարի 3-ին քեմալական իշխանությունները որոշում կայացրեցին ռազմական տրիբունալները փոխարինել սեփական անկախության

⁴⁰ Барсегов Ю. Г. Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 38:

⁴¹ ԱձՕՄԻ յ՝ՕձՕՍ, с. 44.

⁴² ԱձՕՄԻ յ՝ՕձՕՍ:

դատարանով մասնավորապես այն հանցագործությունների հետ կապված, որոնք լսվել էին Անկարայի վիլայեթում՝ Յոզղատում, իսկ 1922թ. ապրիլի 25-ին քեմալականները ստիպեցին վերջին կառավարության վերջին մեծ վեզիրին ռազմական տրիբունալներն ընդհանրապես հայտարարել ոչ իրավասու «ազգայնականներին», այսինքն՝ երիտթուրքերին, դատելու համար⁴³: Այս քայլերի վերջնակետը հանդիսացավ այն, որ 1923թ. մարտի 31-ին ընդհանուր համաձայնությամբ հայտարարվեց բոլոր նրանց համար, ովքեր դատապարտվել էին ոչ միայն ռազմական, այլև քաղաքացիական դատարանների կողմից⁴⁴: Լուծարելով ռազմական տրիբունալները և կարճելով բոլոր քրեական գործերը, որոնք կապված էին հայերի տեղահանությունների և կոտորածների հետ, քեմալականները հենց իրենք հաստատեցին, որ հանդես են գալիս ոչ միայն որպես հանցագործների պաշտպաններ, այլև հանդիսանում են նրանց ցեղասպան քաղաքականության իրավահաջորդները:

Քեմալականների նման քայլերի հաջորդականության մոտիվացիան կայանում էր նրանում, որ նախ դատավարությունների շարունակությունը կարող էր բերել նոր բացահայտումների, որի հետևանքով ակնհայտ կդառնար քեմալականների կապը երիտթուրքերի հետ, քանզի շատ նախկին իթթիհադականներ արդեն ղեկավարում էին քեմալական շարժումը և պատասխանատվությունը կարող էր տեղափոխվել նաև այդ նոր թուրքական շարժման վրա, և ամենագլխավորն այն էր, քեմալականների այս քայլերը միանշանակ խոսում էին այն մասին, որ նրանք ոչ միայն մտադրված չէին դատապարտել նախորդ ռեժիմի քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ, այլև լիովին կիսում ու պաշտպանում էին այն, իսկ նրանց հետագա ներխուժումը և գործելակերպը արդեն Արևելյան Հայաստանում բացահայտորեն ապացուցեց երիտթուրքերի հետ քեմալականների ժառանգական կապը:

Թուրքական արդարադատության բոլոր ակնհայտ թերություններով, բացթողումներով, կողմնապահությամբ ու արհեստական սխալներով հանդերձ պետք է նշել, որ երիտթուրքերի դատավարությունը ունի չափազանց կարևոր նշանակություն Հայոց ցեղասպանության պատմա-իրավական հիմնավորման և հետևանքների վերացման տեսանկյունից, քանզի սա քաղաքական դատավարություն էր, որով մեղավոր էին ճանաչվում թուրքական իշխանության բարձրաստիճան պաշտոնյաները այդ թվում նաև հայերի զանգվածային սպանությունների մեջ: Ամենայն վստահությամբ կարելի է պնդել, որ նման մեղադրանքի հաստատումը թուրքական դատարանում նշանակում էր նոր թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության անուղղակի ճանաչում: Թերևս սա էր նաև պատճառը, որ հետագայում քեմալականները փորձեցին չեզոքացնել ռազմական տրիբունալների վճիռները: Այս տեսակետից կարծում ենք, որ անհրաժեշտություն կա միջազգայնացնելու թուրքական ռազմական տրիբունալների կայացրած վճիռները, այսինքն՝ եղած նյութերի հիման վրա հարկավոր է նախաձեռնել այդ դատական գործի վերաբացումը և դատավճիռների վերանայումը արդեն միջազգային դատական աստիճաններում:

⁴³ İ»ñYáY ĄE. ²Yá³iĀ»ÉÇáóĀŪáóŸ, íñ»Ā " ĀĒiáóŪ..., չջ 27:

⁴⁴ ŪáóŪY i»ŌáóŪ:

ՀԺԻՇԾԺ

ԸՐՎԱԿՎ ԾՈՐԴՄՎ

ԿՏրսայ ՏՍվփնվն՝ կարճՏճ ՎՈՐՏՉՏճ ՉՏճվօ վՏՉօյ ՉսՈրՑՈ ՁցՐՓՈՈ տրպՊտրՈվ՛սՈ տրՏՓպրր ՏրցՁՊպվՈ՛ ոօՉՔՈւ փսպվՏՉ ՑցրպՓՍՏՀՏ տրՈՉՈՑպսՖրՑՉՈ Ո ՉօրՏՍՏտՏրՑՈՉսպվվօւ փՈվՏՉվՈՍՏՉ Չ ՑցրպՓՍՏՎ ՉՏպվվՏՎ ՑՐՈոցվՈսպ, ՍՏՑՏՐօպ ՏոՉՈվ՛սՈրՖ ՑՈՍՁպ ջՈ ՏՐՀՈվՈջՈՓՈ՛ ՎՈրրՏՉՏՀՏ ցվՈփՑՏՁպվՈ՛ ՈՐՎ՛վրՍՏՀՏ վՈրպսպվՈ՛ ՈՎտպՐՈՈ. ԿՊվՈՍՍ վՏՉօյ ՉսՈրՑՈ Չր՛ ՏՑՉպՑրՑՉպվվՏրՑՖ ջՈ ըՏՉպՐՔպվվօյ Ց՛չփՈճՔՈպ տրպրՑցտսպվՈ՛ տրՏՑՈՉ ՈՐՎ՛վրՍՏՀՏ վՈՐՏՊՈ ՉՏջսՏՁՈսՈ ՑՏսՖՍՏ վՈ ՎսՈՊՏՑցրպՓՍց՛ տՈՐՑՈ՛. ԿփպՉՈՊվՏ, փՑՏ ՑցրպՓՍՈպ ՉսՈրՑՈ տՏՔսՈ վՈ ֆՑՑՑ ՔՈչ ՈրՍս՛փՈՑպսՖվՏ Պս՛ ՑՏՀՏ, փՑՏոօ տրպՊՏՑՉՐՈՑՈՑՖ ՉպՐՏ՛Ցվց՛ չՏրցՊՈՐրՑՉպվվց՛ ՏՑՉպՑրՑՉպվվՏրՑՖ ՁցՐՓՈՈ Չ ՎպՁՊցվՈՐՏՊվՏՎ ՑՐՈոցվՈսպ. ծպրՎՏՑՐ՛ վՈ տրպՊՉջՑՏրՑՖ Ո ՍՐՈճվ՛ ըցՈՕպՍՑՈՉվՏրՑՖ ՑցրպՓՍՏՀՏ տրՈՉՏրցՊՈ՛, Չ լՏՊպ ըցՊպովօւ ըսցՔՈվՈճ Չօ՛ՉՈսՈրՖ Չր՛ փցՊՏՉՈքվՈ՛ ՍՈՐՑՈվՈ տրպրՑցտսպվՈճ, ըՏՉպՐՔպվվօւ Չ ՏՑվՏՔպվՈՈ ՈՐՎ՛վրՍՏՀՏ վՈրպսպվՈ՛ ԿրՎՈվրՍՏճ ՈՎտպՐՈՈ. ԾՈՑպՐՈՈսօ ՑցրպՓՍՏՀՏ ՉՏպվվՏՀՏ ՑՐՈոցվՈսՈ ՎՏչցՑ ըՑՈՑՖ լՏՐՏՔպճ ՏրվՏՉՏճ Պս՛ ըցՊպովՏՀՏ ՈրՍՈ տրՏՑՈՉ ըՏՉրպՎպվվՏճ ՁցՐՓՈՈ տՏ ՏոՉՈվպվՈ՛ Չ չպվՏՓՈՊպ ՈՐՎ՛վրՍՏՀՏ վՈՐՏՊՈ Չ ՎպՁՊցվՈՐՏՊվՏՎ ՑՐՈոցվՈսպ.